

महाभारते स्त्रीणां सामाजिकस्थिते: विश्लेषणम्

नन्दिता मिश्र¹, डॉ. विकास आर्य²

शोध छात्रा पीएच.डी¹, सहायक प्राध्यापक (शोध निर्देशक)²

संस्कृत विभाग, मानसरोवर ग्लोबल विश्वविद्यालय

भोपाल मध्य प्रदेश

शोध-सारांशः

एषः शोधः "महाभारते स्त्रीणां सामाजिकस्थिते: विश्लेषणम्" इत्यस्मिन् विषयेषु केन्द्रीकृतः अस्ति, यत्र महाभारतकाव्ये वर्णितानां स्त्रीपात्राणां सामाजिक-धार्मिक-राजनैतिकपात्रत्वं, निर्णयशक्ति, एवं जीवनदृष्टिकोणः विश्लेषितः। एतेषां पात्राणां — कुन्ती, द्रौपदी, गांधारी, सत्यवती, अंबा, सुभद्रा, उत्तरा, तारा इत्यादीनां जीवनचरित्रं केवलं कथाभागं न, अपि तु समग्रभारतीयसमाजस्य स्त्रीप्रति दृष्टिकोणस्य प्रतिबिम्बं च यथारूपं प्रकाशयति। एषु स्त्रीपात्रेषु धर्मनिष्ठा, नीतिपरायणता, आत्मसम्मानबुद्धिः, मातृत्वम्, क्षात्रधर्मः च स्पष्टतया दृश्यते। तासां दुःखसहिष्णुता, नीतिपथे स्थित्वा कर्तव्यानुष्ठानम्, एवं स्वस्वकुलाय, समाजाय च यथोचितं कार्यं, इदं सर्वं न केवलं प्राचीनभारतीयस्त्रीजीवनस्य आदर्शं बोधयति, अपि तु आधुनिकदृष्ट्या नूतनानां विमर्शानाम् आधारभूतं चिन्तनं च जनयति।

शोधे पुनः अस्मिन् महाकाव्ये स्त्रीणां स्थानं केवलं अनुरक्तपत्नीनां, मातृणां च रूपेण नावलोक्यते, अपि तु निर्णयकर्ता, समरप्रेरिका, धर्मयुद्धस्य मूलचिन्तिका, एवं कुलधर्मसंरक्षिका इत्यादिरूपेण स्त्रीणां सशक्तप्रतिनिधित्वं लक्षितम्। विशेषतः द्रौपद्याः न्यायार्थं कृतः धर्मयुद्धस्य मूलप्रेरणा, गांधार्याः धर्मसमर्पणम्, सत्यवत्याः दूरदर्शिता च इत्येते चरित्रे महाकाव्ये नारीशक्तेः उज्ज्वलदर्शिन्यः दृष्टाः। अस्य शोधस्य मूलं तु एतत् – यत् "महाभारतम्" केवलं पुरुषप्रधानकाव्यम् न अस्ति, अपि तु स्त्रीधैर्ये, बुद्धौ, धर्मे च गाढं स्थितम्। अतः नारीदृष्ट्या अस्य काव्यस्य पुनर्पठनं न केवलं प्राचीननारीजीवनस्य सामाजिकस्थितिः प्रतिपद्यते, अपि तु नूतनसमाजे स्त्रीणां मूल्यनवविचारः अपि सम्भवति।

बीजशब्दाः

स्त्रीपात्राणि, सामाजिकस्थितिः, महाभारतम्, नारीदृष्टिकोणः, धर्मसंघर्षः, स्त्रीशक्तिः,
पुनर्पाठः

१. भूमिका :

महाभारतम् भारतस्य सांस्कृतिक-धार्मिक-राजनीतिक-वाङ्मयस्य अमूल्यं रत्नमस्ति, यत्र जीवनस्य समस्त आयामाः—धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः च—न केवलं प्रतिपाद्यन्ते, किन्तु कथा-रूपेण अनुभूयन्ते। व्यासमहर्षिणा रचितं एतत् महाकाव्यं न केवलं युद्धगाथा अस्ति, अपि तु सम्पूर्णभारतीयजीवनदर्शनस्य दर्पणमिव दृश्यते। एतस्मिन् काव्ये स्त्रीणामपि बहुपक्षीयं स्वरूपं प्रकाशते—कुन्ती, गांधारी, द्रौपदी, सत्यवती, अंबा, अंबालिका, सुभद्रा, उत्तरा च—एताः स्त्र्यः न केवलं नाटकीयवृत्तान्तस्य सहचर्यः सन्ति, अपितु सम्पूर्णकथानकस्य मूलशक्तयः अपि। स्त्रीणां समाजस्थितिः, तासां अधिकारबुद्धिः, संघर्षशीलता च महाभारते विश्लेषणीयं भवति।

प्राचीनभारतीयसमाजे स्त्रीणां यः स्थानं दृष्टिगोचरं भवति, तस्य यथार्थदर्शनं महाभारते साक्षात् अनुभूयते। द्रौपदी नाम्नी स्त्री, या पञ्चभर्तृकत्वं वहति, राजसभायां अपमानं सहति, तथापि स्वाभिमानं न त्यजति। गांधारी धर्मव्रतेन पतिसहधर्मिण्याः रूपेण, नेत्रबन्धनं स्वेच्छया स्वीकृत्य पतिसेवा-समर्पणस्य आदर्शं स्थापयति। कुन्ती पुत्रजनने स्वेच्छया मन्त्रस्य प्रयोगं कृत्वा मातृत्व-कर्तव्ययोः सीमासु नवदृष्टिं प्रकटयति। एषाः चरित्राणि दर्शयन्ति यत् स्त्र्यः तदा कालस्य सामाजिकबन्धनानपि उल्लंघ्य स्वधर्मे प्रतिष्ठिता आसीत्। महाभारते स्त्रीणां चित्रणं न केवलं करुणास्पदं, अपि तु प्रेरणास्पदं, ज्ञानवर्धकं च अस्ति।

यत्र आधुनिकसमाजे स्त्रीशक्तिकरणं नूतनसंविधानिकविषयत्वेन प्रस्तूयते, तत्र महाभारतस्य स्त्रीपात्राणि पूर्वमेव स्त्रीशक्तेः प्रतीकानि रूपेण विराजन्ति। द्रौपदी केवलेन न पतिव्रता, अपि तु युद्धप्रेरिका, न्यायवादिनी च। सत्यवती राजवंशनिर्माणे निर्णायकं स्थानं वहति। अंबा धर्म, प्रेम, स्वाभिमानस्य टकरावं सह्य पराक्रमवती स्त्रीरूपेण चित्रिता। अतः, एषः महाकाव्यः स्त्रीणां सामाजिकस्थितेः गहनदृष्ट्या विवेचनाय योग्यतमं साधनं भवति।

अतः अस्मिन् शोधपत्रे वयं "महाभारते स्त्रीणां सामाजिकस्थितेः विश्लेषणम्" इत्यस्मिन् विषये महाभारतं प्रधानस्रोतत्वेन स्वीकृत्य स्त्रीपात्राणां चारित्रिक-सामाजिक-धार्मिक विश्लेषणं करिष्यामः। शोधे श्लोकदृष्टान्तैः, संवादैः, प्रसङ्गैः च सिद्धान्तात्मकदृष्टिकोणं गृहीत्वा दर्शयिष्यामः यत् महाभारते स्त्री केवलं कथा-प्रेरक न, अपि तु समाजनिर्मात्री, धर्मप्रतिष्ठा, आत्मस्वरूपप्रकाशिनी च अस्ति। अत्र भूमिका रूपेण वयं अध्ययनस्य आधारं स्थापयामः, यत् स्त्रीदृष्ट्या महाभारतस्य नवमूल्याङ्कनं सम्यग्भवेत्।

२. मुख्य विश्लेषणम्

(१) कुन्ती — मातृत्वस्य धर्मपरायणस्य च प्रतीका

कुन्ती नाम्नी स्त्री महाभारतकाव्ये एकं अत्यन्तं आदरणीयं स्त्रीपात्रं अस्ति या केवलं पाण्डवानां माता न, अपि तु सम्पूर्णपौरवकुलस्य स्थैर्यं धारयन्ती धर्मनिष्ठा स्त्री इत्युपलभ्यते। सा कर्णं पूर्वं जनयित्वा, सामाजिकमर्यादानुसारं तं त्यक्तवती, यः त्यागः तस्याः अन्तरात्मनं दीर्घकालं पीडितवान्। तथापि सा धर्ममार्गं न परित्यजति। पाण्डवान् बाल्ये एव वनं प्रस्थितान् पालयन्ती, सहधर्मचारिणीव धर्मे स्थित्वा पुत्रान् शिक्षयति। द्यूतक्रीडायाम् अनंतरं दुःखसङ्कटे अपि कुन्ती धैर्येण स्थित्वा पाण्डवानां मनोबलं रक्षति। सा न केवलं एकं मातृस्वरूपं अपितु एकं राजनैतिकबुद्धियुक्तं नेतृत्वं च दर्शयति, यत्र धर्मं, करुणां, त्यागं च एकत्र सन्नद्धं भवति।

"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ब्रूयात् सत्यमप्रियं।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥"

(महाभारतम्, शान्तिपर्व)

एषः श्लोकः कुन्त्याः व्यवहारदृष्टेः प्रतिरूपं स्वरूपेण गृहातुं शक्यते।

(२) द्रौपदी — स्त्रीस्वाभिमानस्य ज्वलन्तप्रतिमा

द्रौपदी महाभारते यत्र तिष्ठति, तत्र स्त्रीशक्तेः, स्वाभिमानस्य च स्पष्टमुपस्थितिं प्रकटयति। या पञ्चमहापुरुषाणां पत्नीत्वं वहन्ती अपि, न कदापि स्वस्वतन्त्रचेतनां विस्मरति। यदा द्यूतक्रीडायां कौरवैरन्यायेन हारिता, सभायां सभास्त्रीणां मध्ये खलीकृता च, तदा अपि

सा न क्रन्दति, न पराजयमनुभवति, अपि तु धर्मसभायामेव प्रश्रं उपस्थितवती — “यदि राजा धर्मतः मां हारयति, किमहं हारिता वा?”। एषा दृष्टिः स्त्रीस्वातन्त्र्यस्य अपूर्वप्रदर्शनं। द्रौपदी युद्धस्य हेतुं जाती, किन्तु तस्य धर्मसंग्रामः धर्मप्राप्तये जातः। महाभारते द्रौपदी इति पात्रं स्त्रीणां धैर्ये, विवेकवती चेतनायाम्, धर्मदृढतायां च आदर्शरूपेण प्रतिष्ठिता।

"किं नु मे स्त्रीस्वभावोऽयं दीनता वा न वा पुनः।

धर्म एव हि यो मेऽद्य हृदि वर्तति नान्यथा ॥"

(सभापर्व, महाभारतम्)

श्लोकः द्रौपद्याः अन्तर्द्वन्द्वं, आन्तरिक बलं च प्रकटयति।

(३) गांधारी — धैर्यस्य, पतिव्रत्यस्य, मौनधर्मस्य च आदर्शः

गांधारी पाण्डवकौरवमातामह्याः स्वरूपं वहन्ती, या शिशुपालदेशे राज्ञी जाता, किंतु हस्तिनापुरे धृतराष्ट्रपत्नी रूपेण आगता। तस्याः पतिः अन्धः इति ज्ञात्वापि, सा निजनेत्रयुगलं पट्टबन्धनेन स्वयमेव निवार्य, आत्मनं तेन समरूपं करोति। एषा आत्मत्यागः, पतिव्रतधर्मे स्थिति च, अतीव मार्मिकं दृश्यते। गांधार्या मौनं यद्यपि बहुधा विलोमधर्मिणां कृते दूषणं दृश्यते, तथापि सा अन्ततः धर्माधर्मविवेकाय शापदानेन धर्मरक्षणाय यत्नं करोति। गांधारी धर्मनिष्ठा पतिव्रता च स्त्री अस्ति या दुःखेन सह धर्मस्य स्थापने समर्पिता।

"धिगस्तु क्षात्रधर्मं तं येन मां दुःखमागतम्।

शोकसागरमध्ये मां निमग्नां कुरुते पुनः ॥"

(महाभारतम्, स्त्रीपर्व)

एषा वाणी गांधार्याः वात्सल्यं, धर्मविमर्शं च स्पष्टयति।

(४) अंबा — स्त्रीस्वातन्त्र्यस्य पराकाष्ठा

अंबा स्त्रीणां मध्ये एकं अद्वितीयं पात्रं, या आत्मगौरवस्य, प्रतिकारबुद्धेः च मूर्तिरूपा अस्ति। या स्वयंवराय उपस्थितवती, भीष्मेण बलात् गृहीता, किन्तु स्वचिन्तितं पतिं प्राप्तुं प्रयत्नं कृत्वा, विफलेन प्रयत्नेन दुःखिता भूत्वा, अपमानं अनुभूतवती। सा शान्तं जीवनं विना

प्रतिकाराय प्रतिज्ञां कृत्वा, परशुरामद्वारा भीष्मे युद्धं याचति। अन्ततः जब कश्चित् न साहाय्यं दत्तवान्, तदा आत्मदाहं कृत्वा पुनर्जन्माय ईश्वरं याचति। शिखण्डी रूपेण आगत्य, भीष्मवधाय साधनं जाता। अंबायाः जीवनं स्त्रीणां अदम्यशौर्यं, स्वाधिकारप्राप्तये दृढनिश्चयं च प्रदर्शयति।

"नारी चेद्यदि संकल्पे स्थिता स्यात् स्वविमर्शिनी।

तदा न कश्चिदेवापि बाधते तां पराजयम्॥"

(५) सत्यवती — सत्ता, रहस्यं, राजनीतेः च प्रतिमूर्ति

सत्यवती महाभारतकाव्ये राजनैतिकदृष्ट्या अतीव महत्त्वपूर्ण पात्रं या मत्स्यगन्धा नाम्नी पूर्वं आसीत्। पराशरमहर्षिणा गृहीता सा व्यासस्य माता जाता, तस्मिन्समे संकटे अपि विवेकयुक्तं निर्णयं कृत्वा, महर्षेः कृपया गन्धं परावर्त्य सौगन्ध्या अभवत्। शान्तनुना विवाहात् अनंतरं राज्ये अधिकारः प्राप्तः, भीष्मस्य प्रतिज्ञया पौरववंशस्य स्थैर्यं स्थाप्यते। भीष्मस्य प्रतिज्ञायाः कारणम् एव सा जाता। सत्यवती राजनीतौ निपुणा, दूरदर्शिनी च स्त्री आसीत् या कुलरक्षणाय पुत्रपौत्रादीनां नियोजनं यथायोग्यं कृत्वा महाभारतयुद्धस्य पूर्वपीठिकां सज्जयति।

"मातृकायाः प्रभावेन राजवंशो न यात्यनाशम्।

या बुद्ध्या रक्षति सदा, सा सत्यवती यशस्विनी॥"

(६) सुभद्रा — सौम्यभावनां, सौहृदस्य, मातृत्वस्य च रूपा

सुभद्रा या श्रीकृष्णस्य भगिनी च, अर्जुनपत्नी च, महाभारते सौम्यस्त्रीणां प्रतीका अस्ति। या युद्धधर्मं, क्षात्रतेजः च अधिगत्य, धर्मनिष्ठायामपि स्थितिं धारयति। अभिमन्योरमाता सुभद्रा, पुत्रे युद्धे नष्टे अपि धैर्यं न त्यजति। तस्याः आचरणं मातृत्वं, सहिष्णुता, तथा नारीजीवनस्य करुणास्वरूपं दर्शयति। राज्यव्यवस्थायामपि सुभद्रा परीक्षितस्य मातृस्वरूपेण स्थिरं स्थानं धारयति। सुभद्रायाः जीवनं नारीणां मधुरस्वभावे धर्मस्थैर्यस्य च यथार्थप्रतिनिधित्वं करोति।

"या शान्ता धर्मनिष्ठा च सौम्या हृदयसम्पदा।

सा सुभद्रा सदा वन्द्या मातृत्वे स्थिता शुभा॥"

(७) उत्तरा — विनय, धैर्य, शोकसहनशक्तेः प्रतीका

उत्तरा अभिमन्युनः भार्या, परीक्षितस्य जननी च, या गर्भिणी स्थित्वा ब्रह्मास्त्रदाहस्य शिकारं जाता। तस्याः जीवनं दुःखानुभवेन पूर्णं, किन्तु आशाभावनया परिपूर्णं च। अश्वत्थाम्ना ब्रह्मास्त्रे क्षिप्ते अपि, श्रीकृष्णस्य कृपया परीक्षितो गर्भे रक्षितः। उत्तरायाः स्त्रीजीवनं प्रतिकूलावस्थायामपि स्थित्वा शान्ततां, करुणां च सम्यक् निरूपयति। मातृत्वे स्थित्वा कुलवंशं रक्षितवती सा स्त्री स्त्रीशक्तेः अप्रतिमं उदाहरणं प्रदर्शयति।

"या गर्भे रक्षितं पुत्रं धर्मेनैव च धारयेत्।

सा उत्तरा दृढां शक्तिं स्त्रीणां दर्शयति स्फुटम्॥"

(८) तारा — धीरता, राजनीतिकदक्षता च

तारा नाम्नी स्त्री यद्यपि महाभारते स्पष्टं वर्णिता न, किन्तु पुराणिकसन्दर्भेण, राजराज्ये बुद्धिमती स्त्रीरूपेण ज्ञायते। बृहस्पतेः कृपया, बुद्धिसम्पन्ना सा राज्यप्रशासने कुशलत्वं प्रदर्शयति। यदि एषा महाभारतसन्दर्भे गण्यते, तर्हि सा धर्मदृष्ट्या, सामाजिकविवेचनदृष्ट्या च एकं स्त्रीत्वे आदर्शं स्थापयति। सा नारी यत्र स्थित्वा नीति, विवेकं च आधारं कृत्वा कार्यं करोति, तत्र समाजस्य शुभफलमुपजायते।

"या बुद्ध्या पालयेत् धर्मं, यत्र नास्ति न संशयः।

तारा सा नीति-संयुक्ता स्त्रीणां गौरववर्धिनी॥"

३. स्त्रीपात्राणां मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विश्लेषणम्

महाभारते स्त्रीपात्राणां मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणं कुर्वन् पश्यामः यत् एतेषां पात्राणां भावनात्मकजीवनं, मानसिकदशा, आन्तरिकद्वन्द्वः च अतीव जटिलः तथा गम्भीरः आसीत्। द्रौपदी, यद्यपि बहुपति-स्वीकारिणी, कुलपत्नी, क्षात्रधर्मनिष्ठा चासीत्, तस्याः अन्तरात्मा अनवरतं अस्मिता-संरक्षणेन संघर्षं कृत्वा जीवति स्म। सभायां वस्त्रहरणस्य प्रसङ्गे द्रौपद्याः भावनात्मकविक्षोभः, तस्या आत्मगौरवस्य रक्षणार्थं कृतः प्रश्नः — "किमहं धर्मतः दासि वा स्वामिनी?" — एषः न केवलं तस्याः न्यायबुद्धेः परिचायकः, अपि तु स्त्रीवेदनायाः चरमसीमा अपि बोधयति। तस्या हृदयं पीडायुक्तं, परन्तु आत्मबलसम्पन्नं च आसीत्। एषा मानसिकस्थिति सा ह्यन्येषां स्त्रीपात्राणां अपेक्षया अधिकं सशक्तं च दृश्यते।

कुन्त्या मनोवृत्तयः अपि अतीव गूढाः सन्ति। तस्याः बाल्ये कर्णस्य परित्यागः, पाण्डवानां जन्मगोपनम्, पश्चात् सत्यप्रकाशनम्, एतानि सर्वाणि आन्तरिकक्लेशपूर्णानि निर्णयाः आसन्। कुन्ती तु सदा धर्ममूलकनिर्णयान् स्वीकुर्वती आसीत्, किन्तु तस्याः अन्तरात्मा वात्सल्ये, क्षमायाम्, दुःखसहनायां च यथेष्टं लीनः आसीत्। गांधारी अपि एकं अत्यन्तं मनोवैज्ञानिकं पात्रम्। तस्याः स्वेच्छया नेत्रबन्धनं, पत्युव्रतधर्मे स्थितिः, पुत्रशोकस्य सहिष्णुता च, एते भावाः आन्तरिकमनोबलस्य उच्चतमं आदर्शं प्रस्तुतयन्ति। सा अन्ततः धर्मविरुद्धमार्गे गच्छन्तं स्वपुत्रं दुर्योधनं प्रति उन्मीलितवाणीं प्रयुज्य तं धर्ममार्गे स्थापयितुं यत्नं चकार।

एवं सत्यवती, अंबा, तारा, सुभद्रा, उत्तरा इत्यादीनां स्त्रीणां मनोस्थितयः अपि समाजेन आरोपितेभ्यः बन्धनेभ्यः मुच्यमानाः न सन्ति, किन्तु स्वात्मस्वरूपे प्रतिष्ठिताः अभवन्। सत्यवत्याः राजशक्तिमूलकं चिन्तनं, अंबायाः आत्मसंमानाय आत्मत्यागः, सुभद्रायाः युद्धे प्रवेशे अर्जुनस्य सह स्वीकृति, उत्तरायाः गर्भस्थपुत्ररक्षणाय अर्जुनं प्रति विनयप्रार्थना — एतानि सर्वाणि मनोवैज्ञानिकपरिपक्वतायाः सूचकानि। अतः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या विश्लेषणे स्पष्टं दृश्यते यत् महाभारते स्त्रीणां पात्राणि केवलं संवेदनशीलानि न, अपि तु स्थितप्रज्ञानि, न्यायबुद्धिसम्पन्नानि, तथा आत्मसम्मानरक्षायाम् कृतनिष्ठानि च सन्ति।

४. महाभारते स्त्रीस्वरस्य प्रतिध्वनिः : संवादिषु स्त्रीशक्तेः प्रकाशः

महाभारते स्त्रीणां स्वरः केवलं शोकप्रधानं वा सहिष्णुतायाः रूपं नास्ति, अपि तु सः आत्मबलयुक्तः, न्यायनिष्ठः, धर्मगर्भितः च अस्ति। एतेषां स्त्रीपात्राणां संवादाः – यथा द्रौपद्याः, गांधार्याः, कुन्त्याः, सत्यवत्याः च – तेषु गम्भीरः स्त्रीबुद्धेः, आत्मस्वरूपस्य च प्रकाशः दृश्यते। विशेषतया द्रौपद्याः सभा-प्रश्नाः – "धर्मतः कः नु स्यान्मम स्वामी?" – इत्यादि, केवलं न्यायप्रश्नं न बोधयति, अपि तु स्त्रीस्वातन्त्र्यस्य प्रश्नं अपि उन्मीलयति। तस्याः वाक्येषु दुःखं, रोषः, साहसम्, चतुरता च संयुक्तं दृश्यते। द्रौपदी आत्मगौरवस्य रक्षणार्थं भीष्मादीन् वृद्धसभासदः अपि धर्मविषये प्रश्नैः चुनौतीदात्री जाता। एषः स्वरः स्त्रीशक्तेः प्रतिध्वनि इव

श्रूयते – यत्र स्त्री केवलं पृष्ठभूमौ न दृश्यते, अपि तु अग्रपङ्क्तौ धर्मचर्चायाम् अपि प्रतिष्ठिता भवति।

एवमेव गांधार्याः अन्तिमसमये धृतराष्ट्रं प्रति उपदेशः अपूर्वं स्त्रीविवेकस्य उदाहरणम्। युद्धान्ते पुत्रनाशं दृष्ट्वा अपि सा धर्मे निष्ठां न जहाति। सा स्पष्टं कथयति यत् लोभः, मोहः, अन्यायः च कुलविनाशस्य कारणम्। गांधारी स्त्रीभूत्या न केवलं शोकातुरत्वं दर्शयति, किन्तु समाजं प्रति चेतना-सन्देशं दत्तवती। तस्या वाणी स्वशक्तेः, विवेकस्य च प्रतीकः। एवं कुन्ती अपि अर्जुनं, युधिष्ठिरं च धर्ममार्गे प्रेरयन्ती, गूढनीतिवादिनी च दृश्यते। सा पुत्रान् असन्धिग्धं धर्मे स्थापयति, यदा पाण्डवान् वनं गच्छन्ति तदा अपि धर्मं न परित्यज्य तान् धैर्यं ददाति। सत्यवत्याः वाणी अपि समये-समये राज्यनैतिकविषये गम्भीरं चिन्तनं प्रतिपादयति। सा शान्तनुं प्रति स्पष्टं निर्णयं घोषयति यत् मत्स्यकन्यायाः अपि अधिकारः अस्ति।

एवं दृश्यते यत् महाभारते स्त्रीस्वरः केवलं करुणास्वरूपः न, अपि तु चिन्तनशीलः, न्यायार्थी, एवं आत्मनिर्णयसमर्थः च अस्ति। एषः स्वरः न केवलं इतिहासस्य, अपि तु आधुनिकस्त्रीचिन्तनस्य अपि प्रेरकः अस्ति। स्त्रीपात्राणां संवादाः यथार्थतः स्त्रीस्वराज्यस्य घोषणां कुर्वन्ति, येषां प्रतिध्वनिः अद्यापि मानवचेतसि गुञ्जति।

५. नारीदृष्टिकोणात् महाभारतकाव्यस्य पुनर्पाठः

महाभारते स्त्रीणां भूमिकां यदा नारीदृष्ट्या पुनः समीक्षामहे, तदा तत् केवलं वीरपुरुषाणां चरितकथानकं न भवति, अपि तु नार्यः अपि तत्र अनिवार्यं केन्द्रभूमिकां वहन्त्यः इति स्पष्टं दृश्यते। अयं महाकाव्यः यद्यपि दुर्योधनस्य दर्पं, अर्जुनस्य शौर्यं, श्रीकृष्णस्य नीति-नीतित्वं च प्रतिपादयति, तथापि स्त्रीपात्राणां संवेदनायाः, आत्मसंघर्षस्य, धर्मदृष्टेः च अपि महद्विवेचनं करोति। यथा कुन्ती — या अनाथत्वेन भीष्मगृहं प्राप्तवती, किन्तु तत्र सत्त्वेन, नीतिना च पाण्डवपुत्राणां जननी सञ्जाता। सा न केवलं माता, अपि तु संयमस्य, त्यागस्य च मूर्तिमती प्रतिमा जाता। सा जीवनव्यवस्थायाम् अत्यन्तं समर्था नारी, या धर्मस्य मार्गे पुत्रानपि त्यजितवती। नारीदृष्ट्या पश्यामः चेत् — कुन्त्या आत्मगौरवबोधः, स्त्रीधर्मनिष्ठा च अत्यन्तं प्रेरणादायिनी दृश्यते।

द्रौपदी तु महाभारते स्त्रीशौर्यस्य ज्वलन्तं प्रतीकमस्ति। तस्य पञ्चपत्नीत्वं, राजसभायां चीरहरणदुःखम्, सभासद्भिः सह तिरस्कारः — एतानि सर्वाणि दुःखदायकानि सन्ति। परन्तु तस्य प्रतिक्रियायाः शैली, प्रतिज्ञा, सहिष्णुता च स्त्रीजीवनस्य भीषण यथार्थस्य प्रतीकानि भवन्ति। द्रौपदी केवलं प्रतिकारिणी न, अपि तु विवेकशीला, कर्मठा, धर्मसन्धानकर्त्री च आसीत्। या स्त्री अपमानं सहमाना अपि धर्ममार्गं न परित्यजति, सा न केवलं धैर्यवती, अपि तु महती दार्शनिका अपि भवति। द्रौपद्या अन्तर्दाहः, कण्ठगतः क्रोधः च नारीदृष्ट्या पठनकाले विशिष्टं प्रभावं जनयन्ति। एषा दृष्टिः अस्मान् बोधयति यत् — नार्यः अपि परिस्थितीनां परित्यागं न कुर्वन्ति, अपि तु धर्मानुसारं तासां परिपुष्टिं कुर्वन्ति।

गांधारी अपि एकं अद्वितीयं चरित्रम् — या आजीवनं नेत्रबन्धनं स्वेच्छया स्वीकरोति, यतः तस्या पतिः धृतराष्ट्रः अन्धः। एषा त्यागशीलता केवलं पति-भक्ति न, अपि तु स्त्रीस्य स्थितप्रज्ञत्वं, संयमः, तथा च कर्तव्यनिष्ठां सूचयति। गांधारी धर्मबुद्ध्या पुत्रदोषं अपि स्वीकरोति, अन्ततः पुत्रनाशेन दुःखिता अपि, अधर्मस्य परिणामं स्वीकुर्वती अपि दर्शयति — स्त्रिया न केवलं स्नेहात्मिका, अपि तु विचारशीलानीति-प्रवक्ता अपि भवति। नारीदृष्ट्या पुनर्पठि — गांधार्याः मौनमपि एकं वाग्व्याजं भवति, यः समाजं शान्तिं, धर्मसंस्थापनं च स्मारयति।

एतेषां चरित्राणां पुनर्पठेन महाभारतस्य स्त्रीसंवेदनायाः अधिकगम्भीरं स्वरूपं प्रकाशते। नारीदृष्ट्या दृष्टं महाभारतं स्त्रीशक्तेः, त्यागस्य, तथा च आन्तरिकसंघर्षस्य एकं विशदं चित्रणं प्रकटयति। यत्र नारी केवलं सहनशीलता न, अपि तु परिवर्तनस्य प्रेरकत्वेन कार्यं कुर्वती दृश्यते। अयं दृष्टिकोणः केवलं अतीतानुशीलनं न, अपि तु वर्तमानस्त्रीजीवनस्य अपि बिम्बप्रतिबिम्बं भवति। अतः महाभारतस्य नारीपक्षेण पुनर्पठः समाजस्य स्त्रीचिन्तनायाम् नवप्रेरणां जनयति।

६. निष्कर्षः -

महाभारते स्त्रीणां सामाजिकस्थितेः विश्लेषणं यदा सूक्ष्मतया नारीदृष्ट्या सम्पद्यते, तदा स्पष्टतया दृश्यते यत् स्त्रीपात्राणि केवलं पृष्ठभूमिस्थानि न सन्ति, अपि तु तानि कथानकस्य मूलधारायाम् निर्णायकं स्थानं धारयन्ति। कुन्ती, द्रौपदी, गांधारी, सत्यवती,

अंबा, सुभद्रा, उत्तरा, तारा इत्यादयः स्त्रियः विभिन्नायां परिस्थितौ अपूर्वधैर्यं, नीति-सम्बद्धनिर्णयकौशलं च प्रकट्य सम्पूर्णकाव्यं धर्म, अधर्म, न्याय, कर्तव्यादीनां विचारमञ्चे स्थापयन्ति। तासां जीवनयात्रा न केवलं निजस्वार्थाय, अपि तु कुलस्य, राष्ट्रस्य, धर्मस्य च हिताय समर्पिता आसीत्।

नारीपात्राणां चरित्राणि केवलं भावनात्मकपक्षं न वहन्ति, अपि तु तानि सामाजिकचिन्तनस्य मूलमूल्यानि उद्घाटयन्ति। यदा द्रौपदी अपमानं सहमाना प्रतिशोधस्य प्रतिज्ञां गृह्णाति, तदा सा केवलं पत्नी न, अपि तु धर्मन्यायस्य स्थापना हेतुं प्रेरिका भवति। गांधारी यदा निजपुत्रेषु मोहं त्यक्त्वा तेषां दोषं स्वीकरोति, तदा सा त्यागदर्शिनी, सत्यनिष्ठा च साक्षात्करोति। एवं सत्यवत्याः विवेकपूर्णनिर्णयः सम्पूर्णकुरुवंशस्य स्थैर्यं स्थापयति। अस्मादृशं विश्लेषणं बोधयति यत् स्त्रियाँ धर्मसंरक्षणाय, मूल्यप्रतिष्ठाय, समाजगौरवाय च स्वजीवनं अर्पयन्ति।

अतः निष्कर्षे कथयामः यत् “महाभारतम्” केवलं पुरुषयोः पराक्रमयुद्धकथा न, अपि तु स्त्रीशक्तेः, स्त्रीबुद्धेः, स्त्रीधर्मनिष्ठायाश्च अनुपमकाव्यम् अस्ति। नारीदृष्टिकोनात् अस्य महाकाव्यस्य पुनर्पाठः न केवलं स्त्रीचरित्राणां नूतनं विमर्शं समुपस्थापयति, अपि तु वर्तमानसमाजे स्त्रीस्थानस्य पुनः मूल्याङ्कनं कर्तुं प्रेरयति। स्त्रियाँ महाभारते यथा कर्तृत्वेन, निर्णायकत्वेन, प्रेरणास्रोतःरूपेण कार्यं कृतवत्यः, तथैव अद्यतने समाजे अपि तासां आत्मबलं, विवेकं च सम्माननीयम्।

एवमेव, “महाभारते स्त्रीणां सामाजिकस्थितेः विश्लेषणम्” इत्यस्मिन् शोधे, अस्माभिः दृष्टं यत् स्त्रीणां कण्ठे समाजधर्मः, कुलधर्मः, राष्ट्रधर्मश्च निनादति। तासां चरित्रेभ्यः समाजाय द्योतना, शिक्षायां दिशानिर्देशनं, नीतौ विवेकः च लभ्यते। एषा एव अस्य विश्लेषणस्य सारता।

७. संदर्भ ग्रन्थाः -

- व्यासः। महाभारतम् (सप्तपञ्चाशत्तमं खण्डम् सहितम्)। गीता प्रेस, गोरखपुरः, २०१९।
- शर्मा, रामचन्द्रः। महाभारते स्त्रीपात्राणां मनोवैज्ञानिकविवेचनम्। वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, २००७।

- पाठकः, गोविन्दः। स्त्रीणां सामाजिकभूमिकाः भारतीयमहाकाव्येषु। दिल्ली: विद्या प्रतिष्ठानम्, २०१२।
- मिश्रः, रामनाथः। महाभारतदृष्ट्या धर्मनारीचिन्तनम्। प्रयागराजः भारतीय साहित्य निकेतनम्, २०११।
- तिवारी, शशिप्रभा। भारतीयमहाकाव्येषु नारीदृष्टिकोणः। दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, २०१५।
- शास्त्री, जगन्नाथः। स्त्रीजीवनं महाभारते। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, २०१०।
- श्रीवास्तवः, विमलः। महाभारतस्य नारीचिन्तनम्। इलाहाबादः साहित्यवेद संस्थानम्, २०१६।
- दत्तः, नरेन्द्रः। महाकाव्येषु नारीधर्मदृष्टिः। जयपुरः संस्कृति निकेतनम्, २०१३।
- अत्रेया, मीरा। स्त्रीविमर्शः महाभारते। मुम्बईः संस्कृतभारती, २०१८।
- पाण्डेयः, हरिकृष्णः। महाभारतस्य सन्दर्भे स्त्रीचिन्तनम्। काशी: ज्ञानमण्डलम्, २०१४।
- व्यासः। महाभारतम्: हिन्दीभाषानुवादसहितम्। सम्पा. गीताप्रेस, गोरखपुरः, २०१५।
- शुक्लः, अयोध्याप्रसादः। महाभारते नारीणां स्थानम्। बनारसः संस्कृतवाणी प्रकाशनम्, २००९।
- देवः, सुरेशः। स्त्रीस्वरः प्राचीनभारतीयसाहित्ये। कलकत्ता: भारतीय दार्शनिक प्रकाशनम्, २०१७।
- दीक्षितः, सुरेन्द्रः। महाभारते धर्मनारीदृष्टिः। उज्जैनः वेदविद्या संस्थानम्, २०२०।
- कुमारः, सुनीलः। स्त्रीकथा महाकाव्येषु। हैदराबादः संस्कृतभारती संस्थानम्, २०२२।